

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

У статті проаналізовано сутність понять «ідентифікація», «ідентичність», «самоідентифікація», визначено прояви, умови формування ідентифікації загалом, і соціокультурної ідентифікації особистості зокрема. Виявлено специфічні риси ідентифікаційних перетворень в сучасному українському суспільстві, зафіксовано типи життєвих стратегій українців в умовах суспільних змін.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, самоідентифікація, соціокультурна самоідентифікація, трансформація, соціальна структура.

Сучасне українське суспільство нерідко характеризують як «суспільство невизначеності», в якому, з одного боку, виявляються незатребуваними традиційні ідентифікаційні системи, а з іншого – починають формуватися механізми нових соціогрупових ідентифікацій.

Наслідками трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві стала не лише суттєва реорганізація економічної, соціально-політичної сфер життя соціуму, але й ускладнення соціально-стратифікаційної системи та зміни його інституціональної структури. Як результат, фіксуємо перетворення в соціальній структурі суспільства і його культурі, системі цінностей та моделей соціальної поведінки. До того ж для сучасного українського суспільства характерні не лише окреслені вище тенденції, але і світові, серед яких – глобалізація світового простору, інтеграція та дезінтеграція в економічній, політичній, освітній та інших суспільних сферах.

Означені аспекти здійснюють безпосередній вплив на ідентифікаційні процеси, в тому числі й на процес самоідентифікації особистості. Остання особливої актуальності набуває в епоху модерну. Якщо порівняти ідентифікаційні процеси традиційного суспільства і суспільства модерну, то варто відзначити, що в традиційних суспільствах

соціальний статус індивіда жорстко регламентований рядом факторів, серед яких – приналежність до групи, спільноти, класу тощо. В епоху модерну різко змінюються мікросоціальні умови життєдіяльності людей, в результаті чого відбувається паралелізація процесів соціальної диференціації та індивідуалізації, а також розширюється спектр потенційних ідентифікаційних ознак: професійних, політичних, світоглядних. Крім того, зростає особистісна потреба в самовизначенні відносно різних спільнот. Для культури постмодерну є характерним взаємовплив інституційних змін і внутрішньоособистісних трансформацій [1, с. 14]. Соціологи констатують, що в даний період соціальні моделі дедалі більше ускладнюються, стають менш чіткими, руйнуються межі між соціальними нормами і соціальними відхиленнями, що дозволяє кожному індивіду самовизначитися шляхом протиставлення. Особистість при цьому перебуває в стані розгубленості від таких різких та частих трансформацій ідентифікаційних моделей [2, с. 91].

У зв'язку із цим перед науковцями постало завдання осмислити сутність, конкретні прояви, умови і фактори, соціально-психологічні механізми процесу самоідентифікації особистості в умовах трансформаційних перетворень та їх вплив на особливості формування соціокультурної самоідентифікації. Досягнення цілі передбачає вирішення низки питань:

- виявлення специфічних рис ідентифікаційних процесів в українському суспільстві періоду трансформації;
- дослідження факторів сучасного процесу соціокультурної трансформації;
- визначення та характеристика форм і видів ідентифікації загалом, і соціокультурної ідентифікації особистості зокрема.

Суттєвий внесок у розвиток теорії і методології дослідження соціальної ідентифікації в умовах трансформаційних перетворень здійснили вітчизняні та російські соціологи, зокрема: В Агеев, Є. Головаха, О. Данілова, А. Здравомислов, О. Злобіна, В. Кочетов, Н. Лебедева, Н. Наумова, В. Тихонович, М. Шульга, В. Ядов та інші. Водночас потребують більш глибокого аналізу різні види самоідентифікації періоду трансформації українського суспільства, серед яких і соціокультурна самоідентифікація.

Специфіка ідентифікаційних процесів в сучасному українському суспільстві детермінована, в першу чергу,

розпадом радянського ідентифікаційного простору та характеризується невизначеністю, нелінійністю, аморфністю та непередбачуваністю соціальних ситуацій, в яких живуть та функціонують індивіди. При цьому процес особистісної адаптації переростає у складні суб'єктно-об'єктні взаємини. В результаті змін зазнають не лише об'єкти трансформації – соціальні інститути, соціальні спільноти, цінності, але й самі суб'єкти цих процесів. За таких умов соціальна ідентифікація виконує для індивіда здебільшого адаптивно-захисну функцію.

Н. Наумова, досліджуючи вплив трансформаційних перетворень соціальних структур на особистість, дійшла висновку, що найбільш ефективною, з точки зору адаптації і соціального успіху, «відповіддю» індивіда на соціальну невизначеність є більш гнучка соціальна поведінка і швидка зміна життєвих стратегій. У зв'язку з цим, дослідниця виокремила три основних типи життєвих стратегій особистості в умовах соціальних трансформацій:

✓ перший тип характеризується успішною зовнішньою адаптацією, що формується на базі нової, чітко організованої системи ціннісних орієнтацій. Представники такого типу легко сприймають економічні, інформаційні, статусні зміни, орієнтуються на майбутнє, при цьому об'єктами соціальної ідентифікації виступають первинні і професійні спільноти;

✓ другий тип базується на ефективній внутрішній адаптації, що формується на основі базових цінностей і неприйнятті зовнішнього впливу. Як правило, в якості об'єктів соціальної ідентифікації виступають великі соціальні спільноти, а життєві стратегії фіксуються на минулому та віддаленому майбутньому;

✓ третій тип характеризується відсутністю адаптивних механізмів. Представники даного типу демонструють високу міру сприйняття будь-якого зовнішнього регулюючого впливу, хоча міра останнього зазвичай є нетривалою і неглибокою. Дана стратегія найбільш розповсюджена серед представників соціально-демографічних груп з обмеженими життєвими і соціальними ресурсами, для яких властиво ідентифікувати себе з віртуальними групами схожих поведінкових стратегій [3, с. 17-18].

Одним із суттєвих наслідків соціокультурної трансформації стало переструктурування ідентифікаційного простору, що супроводжувалося девальвацією попередніх іденти-

фікаційних меж. При цьому зміни торкнулися не тільки соціокультурного рівня особистісної самоідентифікації, але і соціогрупової, внаслідок чого індивід опинився в ситуації «пошуку ідентичності», а відповідно і пошуку груп, які б допомогли йому сконструювати буденну ідеологію, адекватну новій реальності, та підтримку в умовах соціальних трансформацій.

Спробуємо окреслити найбільш значимі фактори сучасного процесу соціокультурної самоідентифікації. В першу чергу – це руйнація системи соціальної регуляції і відповідних матриць соціальної поведінки. У зв'язку з цим відомий російський соціолог Ю. Левада виокремлює три основні напрямки змін в соціальній сфері: роздержавлення, відкритість та індивідуалізація [4, с. 12-15]. В умовах трансформаційних перетворень фактично зведено нанівець вплив державно-централізованого контролю над суспільством, результатом чого стало поширення таких явищ як: аномія, криза цінностей, девальвація базових норм соціальної поведінки.

Наступним фактором, що визначає характер соціокультурної самоідентифікації в сучасній Україні є зростання ролі засобів масової комунікації. Саме їх більшість науковців визнають домінуючими агентами соціалізації, які нав'язують аудиторії певні інтерпретації образів та поведінкових стратегій. В результаті відбувається структурування соціокультурного простору в контексті зовнішньої ідентифікації соціальних груп, конструювання «віртуальних» страт, потенційна кристалізація класів.

Не менш важливим фактором у досліджуваних нами процесах є зміна ціннісно-нормативної системи в результаті трансформації соціальної структури. Серед факторів, що розкривають специфіку соціокультурних трансформацій виокремимо наступні:

- ✓ структурні зміни в економіці, що відбулися в результаті формування ринкової системи, та поява різних форм власності;

- ✓ трансформація системи зайнятості, що спровокувала безробіття, зміни критеріїв соціальної диференціації, трудової мотивації, різку диференціацію в оплаті праці різних категорій працівників;

- ✓ падіння рівня життя більшої частини населення, соціальна депривація;

- ✓ руйнація усталеної ціннісно-нормативної системи та несформованість нової [5, с. 86-89].

Систематичні соціологічні моніторинги українського суспільства засвідчили, що на мікросоціальному рівні спостерігаються стійкі дезінтеграційні процеси, спровоковані різними темпами соціальних змін в різних сферах життя суспільства, а також просторовою нерівномірністю інтенсивності процесів реформування. Окрім того, спостерігається посилення соціальної диференціації, рівень якої сьогодні визначається на основі показника матеріального чи майнового стану. Останніми роками домінуючими тенденціями трансформації українського соціуму стали поглиблення соціальної нерівності та маргіналізація соціальних статусів значної частини суспільства [6-8].

Дані соціологічних досліджень фіксують також наявність механізмів формування як позитивної, так і негативної самоідентифікації. В сучасній соціології під позитивною самоідентифікацією ми розуміємо особистісне самоототожнення на позитивному оцінковому фоні, а під негативною самоідентифікацією – самоототожнення з соціально-несхвалюваним об'єктом. Результатами останньої можуть виступати:

1) негативна самоідентичність, що передбачає негативну оцінку суб'єктом свого соціального положення (як правило, фіксується у представників нищих прошарків соціальної стратифікації);

2) «ідентифікація від протилежного», що представляє собою самовизначення особистості засобом локалізації аут-груп. Індивіди можуть локалізувати ряд «не своїх» спільнот, з якими вони точно себе не ідентифікують. Такий вид самоідентифікації проявляється як серед представників малозабезпечених, так і середніх прошарків населення.

Проаналізувавши соціокультурний аспект ідентифікаційних процесів в сучасній Україні, варто, на нашу думку, звернутися до аналізу безпосереднього результату самоідентифікаційного процесу – самоідентичності в цілому, і соціокультурної ідентичності, зокрема.

Процес формування соціокультурної ідентичності розглядається у рамках двох основних напрямків: психологічного та соціологічного. В межах першого, соціальна ідентичність розуміється як невід'ємний елемент структури особистості, тобто «Я-концепції», що гармонійно вписується в систему загально-психологічного теоретичного знання і представлена в працях З. Фрейда, Е. Фрома, Е. Еріксона, Дж. Марсія та інших учених.

У межах другого – соціальна ідентичність є суто соціологічним поняттям, що визначається як результат ідентифікації людини чи групи людей з соціальною спільнотою та розглядається в роботах Е. Дюркгейма, П. Бергера, О. Злобіної, В Тихоновича, В. Ядова.

В межах окреслених підходів соціальна ідентичність виступає як форма самоопису, самопрезентації, – саме той аспект, який дозволяє людині співвіднести себе з будь-якою соціальною групою та спозиціонуватися в межах зовнішнього світу. Соціальна ідентичність поряд і з загальнолюдською і особистісною ідентичністю, виступає як когнітивна структура, що синтезує в собі ті зв'язки, відносини, оцінки, які структурують місце індивіда в соціумі.

Осмислюючи феномен самоідентифікації особистості, насамперед з'ясуємо зміст даної дефініції. Варто наголосити, що в науковій літературі досить часто зустрічаються синонімічні терміни «самопізнання» і «ідентичність», які мають принципово інший зміст і значення. При цьому «самопізнання» є більш загальним поняттям, що відображає усвідомлення людиною своєї особистісної специфіки, а «самоідентичність» представляє собою характеристику індивіда головним чином з точки зору його причетності до будь-якої соціальної спільноти, групи [9, с. 147-148].

Водночас дані поняття є ключовими для розуміння категорії самоідентифікації. Останню ми визначаємо як самооцінку власних особистісних якостей (фізичних, моральних, психічних та ін.) індивідом у його свідомості та сприйнятті іншими.

Вважаємо за доцільне також чітко розмежувати такі поняття, як «ідентичність» та «ідентифікація», оскільки вони є семантично близькими. Так, поняття «ідентифікація» відображає специфічні психологічні і соціальні механізми формування ідентичності. Остання, своєю чергою, представляє собою об'єктивний стан, що базується на рефлексивному почутті особистої самототожності і цілісності, неперервності у часі та просторі. В більш широкому розумінні ідентифікація особистості визначається як процес становлення, функціонування і розвитку ідентичності суб'єкта або процес емоційного самоототожнення індивіда з іншою людиною чи групою. В сучасному розумінні дана дефініція охоплює три сфери реальності, що перетинаються між собою:

✓ по-перше, ідентифікація – це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на основі

сформованого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей, зразків поведінки, відкрите наслідування;

✓ по-друге, ідентифікація – це бачення суб'єктом іншої людини як продовження самого себе, наділення її власними рисами, почуттями, бажаннями;

✓ по-третє, ідентифікація – це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді перенесення індивідом себе в поле, простір, обставин іншої людини та провокує засвоєння нею особистісних змістів.

Виокремлюють наступні види соціальної ідентичності: статева чи гендерна, етнічна, професійна та інші. В залежності від того, яка у людини ідентичність, можна більш-менш точно спрогнозувати її поведінку, рівень ціннісно-нормативних установок, інтересів, стереотипів, оскільки соціальна ідентичність є усвідомленням своєї приналежності до соціальної групи, а відповідно, і засвоєння значимих для даної групи цінностей, установок, норм і стереотипів [10, с. 35].

Як відзначає В. Ядов, базисна соціальна функція соціальної ідентифікації відображає включення в систему соціальних взаємозв'язків, прагнення індивіда злитися із спільнотами чи групами, які забезпечать захист його життєвих інтересів, основних потреб в самозбереженні, розвитку і самовираженні в умовах небезпеки обмеження базових потреб іншими групами та спільнотами [11, с. 161].

Процесу ідентифікації особистості сприяє ряд факторів, серед яких найбільш важливими є: формування різноманітних життєвих форм і стилів, маргіналізація значної частини населення, гетерогенність «офіційних» соціальних груп, неконсистентність формальних («офіційних») соціальних статусів. За таких умов формується ряд «модифікованих» механізмів соціальної ідентифікації особистості: ідентифікація через «віртуальні страти», ідентифікація «від протилежного», маргінальна ідентифікація, «інверсійна» ідентифікація тощо. В ситуації соціальної нестабільності усі вказані «модифіковані» механізми націлені головним чином на полегшення адаптації індивідів до соціокультурних умов, що постійно змінюються.

Однак при цьому індивіди стикаються з дисфункціональними феноменами макромасштабу. Соціальна система за умов трансформаційних перетворень, як правило, не спроможна повноцінно легітимізувати щойно сформовані

соціальні ідентичності та гарантувати індивідам стійкість зайнятих ними соціальних позицій. Формальний соціальний статус (у відповідності з офіційною категоріальною сіткою) сам по собі не забезпечує індивіду стабільного матеріального та соціального положення. Як відзначають дослідники, в подібних умовах проявляється тенденція посилення індивідуалізації особистих доль. При цьому зовнішній соціокультурний контекст соціальної життєдіяльності індивідів суттєво впливає на процеси соціальної ідентифікації, задаючи і періодично змінюючи систему соціальних координат і відповідний соціальний простір. Водночас міра і спосіб адаптації соціальної реальності, що трансформується, а також персоніфіковані конфігурації особистісних ідентичностей та життєві стратегії соціальних акторів, що вибудовуються на їх основі, в значній мірі залежать від суб'єктивних особистісних факторів: соціальні диспозиції особистості, її активності та ініціативності, а також в індивідуальних особливостей, таких як успіх, вдача тощо.

Для кожної людини на різних етапах життя актуальними є різні види ідентичності. Так, на певному проміжку життєвого шляху індивід актуалізує той чи інший вид ідентичності і, як наслідок, актуалізується вся відповідна система цінностей. У зв'язку з цим, можемо зробити висновок, що цінності не виступають у якості константи, вони перебудовуються залежно від пріоритетної на даний момент ідентичності. Таким чином, актуальна соціальна ідентичність є механізмом, засобом якого відбувається генералізація, реструктуризація поведінки, трансформація критеріїв оцінки і категоризації механізмів соціальних зв'язків і відносин.

Соціальна ідентичність є також характеристикою людського мислення, направленого на класифікацію частин реальності, що існують у вигляді категорій. Так, наприклад, дитина, входячи у світ, уже позиціонує себе в категоріях статті – хлопчик чи дівчинка, віку, раси, національності, релігії, сімейного статусу, імені тощо. В процесі життя формуються нові категорії класифікації: людина здобуває професію, стає прихильником тих чи інших політичних партій. Саме категорії складають фундамент соціальної ідентичності [12, с. 39].

Дж. Марсія, оперуючи двома базовими параметрами процесу соціальної ідентифікації особистості, запропонував статусну модель ідентичності. В якості основних параметрів визначені: наявність чи відсутність кризи, тобто стану пошуку ідентичності, а також наявність чи відсут-

ність одиниць ідентичності – особисто значимих цілей, цінностей чи переконань [13, с. 213-231].

На основі визначених критеріїв Дж. Марсія виокремлює різні види ідентичності:

✓ досягнута ідентичність – характерна для індивідів, що переживають періоди кризи і самодосліджень та сформували певну сукупність особистісно значимих цілей, цінностей та переконань. Для таких людей характерні: оптимізм, стабільність, почуття довіри. Особисті цілі і переконання для них є досить значимими і забезпечують почуття спрямованості та змістовності життя;

✓ мораторій – це поняття, введене Е. Еріксоном, Дж. Марсія використовує, характеризує індивіда, що знаходиться в стані кризи ідентичності та активно намагається її вирішити. Така людина постійно перебуває в пошуку інформації, що допоможе здолати кризу ідентичності;

✓ своєчасна ідентичність – властива людям, які ніколи не переживали кризи ідентичності, але які володіють певним набором цілей, цінностей і переконань. Відмінність своєчасної ідентичності від досягнутої лежить в площині процесів формування ідентичності. Так, своєчасна ідентичність та її елементи формуються на ранніх етапах життя не в результаті власного пошуку, а як наслідок ідентифікації з батьками чи іншими авторитетними особами;

✓ дифузна ідентичність – властива людям, як не мають стійких цілей, цінностей та переконань та не прагнуть активно сформуванати їх. При цьому вони жодного разу не переживали кризи ідентичності. В цілому для носіїв даного виду ідентичності характерні песимізм, апатія, почуття тривоги, відчай, безнадійність.

Аналізуючи сутність соціальної ідентичності, необхідно звернутися до традиційного наукового бачення останньої, для якого характерне пояснення даного феномена у двох аспектах: особистісному (пов'язаний з унікальністю проявів людини) та соціальному, що орієнтований на зовнішнє оточення.

В межах даних підходів проблема ідентичності формулювалася як «два аспекти Я» і була пов'язана з усвідомленням особистістю своїх меж в світі: «де закінчується Я», «де межа між Я і не-Я» і починаються «Інші»? Аналіз сучасної літератури з даної проблематики дозволив зробити висновок про те, що вказані аспекти дозволяють розглядати наступні відповідні види ідентичності.

Особистісна ідентичність – формується в результаті інформованості про життя людини як партнера по спілкуванню, відповідно, представляє собою соціальний феномен. Я-ідентичність – це суб'єктивне усвідомлення індивідом своєї життєвої ситуації, своєї неперервності і унікальності. Персональна ідентичність може пояснюватися як своєрідний набір якостей, що відрізняються певною постійністю і дозволяють диференціювати даного індивіда від інших.

Соціальна ідентичність – типізація особистості з іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи. Даний вид ідентичності трактується в термінах групового членства, приналежності до будь-якої соціальної групи: великої чи малої. Важливе значення при цьому має не лише до якої групи належить індивід, але з якою групою він себе отожднює.

Отже, аналіз соціокультурних процесів в умовах трансформації українського суспільства, дозволив виявити ряд специфічних факторів, що здійснюють безпосередній вплив на сучасні ідентифікаційні процеси. Нестабільність, властива українському суспільству, зумовила пріоритет адаптивно-захисного характеру особистісної ідентифікації. Крім того, відбулися зміни в структурі ідентифікаційної ієрархії і механізмах соціальної самоідентифікації особистості. Останні пов'язані, в першу чергу, з порушенням домінуючої системи соціальної регуляції і відповідних матриць соціальної поведінки; по-друге, збільшенням ролі ЗМІ, по-третє, розпадом соціальної системи в цілому і розвитком різноманітних форм і стилів, маргіналізації значної частини населення, гетерогенністю «офіційних» соціальних груп.

Насамкінець зауважимо, що структура особистості в тій чи іншій мірі включає всі чотири рівні ідентифікації (загальнолюдську, соціокультурну, соціогрупову та персональну), комбінація яких є унікальною і детермінована сукупністю зовнішніх і внутрішньо особистісних якостей.

Список використаних джерел:

1. Гидденс Э. Современность и самоидентичность / Э. Гидденс // Реферативный журнал «Социология». – Сер. 11. – 1994. – № 2. – С. 14-20.
2. Злобіна О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. – Київ : Стилос, 2001. – 238 с.
3. Наумова Н. Жизненная стратегия в переходном обществе / Н. Ф. Наумова // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 5-22.

4. Левада Ю. От мнений к пониманию. Социологические очерки. 1993-2000. / Ю. А. Левада — М. : Московская школа политических исследований, 2000. — 576 с.
5. Социальное расслоение и социальная мобильность / отв. ред. З. Т. Голенкова. — М. : Наука, 1999. — 189 с.
6. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К. : Інститут соціології Інститут соціології НАН України, 2005. — 653 с.
7. Українське суспільство 1994-2004. Соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. — К. : Заповіт, 2005. — 64 с.
8. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К. : Інститут соціології Інститут соціології НАН України, 2008. — 656 с.
9. Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. — К. : Академвидав, 2008. — 456 с.
10. Агеев В. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. — М. : Луч, 1990. — 170 с.
11. Социальная идентификация личности / под. ред. В. А. Ядова. — М. : Изд-во Института социологии РАН, 1993. — 580 с.
12. Кочетов Е. Социализация и самоидентификация российской молодежи : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Евгений Викторович Кочетов. — Новочеркасск, 2005. — 210 с.
13. Marsia J. Identity in Adolescence / J. E. Marsia // Handbook of adolensent psychology. — N.Y., 1980. — 580 p.

In article the concepts «identification», «identity», «self-identification» are analysed, conditions and factors of formation of identification as a whole, and sociocultural identification of the personality in particular are certain. Peculiar features of identification transformations in modern Ukrainian society are revealed, types of vital strategy of Ukrainians in the conditions of public changes are recorded. Factors of processes of sociocultural transformation are investigated also, opened the social and psychological mechanisms determining these processes and influencing their character in the conditions of moderny and postmoderny society.

Key words: identity, identification, self-identification, socio-cultural identification, social structure.

Отримано: 27.10.2014